

İSLÂM'DA EĞİTİM

Müellif : Ignaz GOLDZİHER

Tercümesini sunduğumuz bu yazının sahibi Ignaz GOLDZİHER (1850-1921) son asırların Batılı İslâmiyetçileri arasında şöhret yapmış, beynelmilel çapta büyük bir alimdir. Biyografisi ile ilgili geniş bilgi edinmek isteyenler Ankara Ü. İlâhiyat Fakültesince bastırılan "Zahiriten" kitabına bakabilirler. (1982, no:150).

Yazının aslı Education (muslim) maddesi olarak "Encyclopaedia of Religion and Ethics=Din ve Ahlak Ansiklopedisi"ndedir. (V, 198-207, New York 1912) Ayrıca Gesammelte Schriften'de (V, 223-232, 1970) bulunmaktadır.

Konu ile ilgilenenlere hala faydalı olabileceği düşüncesiyle, Ankara İlâhiyat Fakültesi Hadis Yüksek Lisans öğrencilerimiz, Mehmet Emin ÖZAFŞAR, Mehmet GÖRMEZ ve Bünyamin EROL tarafından İngilizce aslından türkçeleştirilmiştir. Kendilerine bu ilmi yardımlarından dolayı İslâmi Araştırmalar Dergisi'nin sonsuz teşekkürleri vardır.

Tercümede geçen A.S. (Aleyhisselam) ve Hz. kelimeleri ile köşeli parantez içine alınanlar çevirenlerce eklenmiş bulunmaktadır.

Prof.Dr. Mehmet Said HATİPOĞLU
İslâmi Araştırmalar Editörü

I. İslâm'ın İlk Devirlerinde Eğitim :

İslâm'da eğitime verilen değer birçok hadislerle belirtilmiştir. Sahih olduklarını iddiâ edemsek bile bu hadisler İslâm'ın ilk günlerindeki eğitim anlayışını yansıtmaktadır ve ilk nesillerin yaygın görüşleri olarak kabul edilebilirler. Nitekim Peygamber (A.S.)'ın nesilden nesile rivâyet edilegelen şöyle bir hadisi vardır: "Bir baba evlâdına iyi bir eğitimden daha değerli bir hediye veremez". Başka bir hadisinde: "Kişinin evlâdına iyi terbiye vermesi, bir sadaka vermesinden daha efdaldır" buyurmuştur (1). Hadislerde tavsiye edilen bu hususlar köle ve cariyele de içine almaktadır. Cariyelere iyi bir eğitim verdikten sonra, onları âzâd edip evlendirmek, takdire şâyan bir davranış olarak kabul edilmiştir (2).

Rahatlıkla denilebilir ki İslâm, Arabları ileri bir medeniyet seviyesine yükseltmiş, aynı zaman-

da o güne kadar bilmedikleri eğitim usûllerini onlara takdim etmiştir (3). Peygamber (A.S.)'ın ilim için gerekli olan unsurlara büyük bir ehemmiyet vermiş olduğunu Bedir Zaferinden sonra esirler için koyduğu şartlardan anlıyoruz. Bilindiği gibi Peygamber (A.S.) birçok Kureyş'li esiri, Medine çocuklarına yazı öğretme işinde kullanmış ve bu hizmet onların fidyesi sayılmıştır. İstenilen eğitimi verme yeteneğine sahip her esire oniki çocuk tahsis edilmiş ve öğrenciler arzu edilen seviyeye ulaşır ulaşmaz hocaları serbest bırakılmıştır (4).

Genel olarak Medine'liler ziraatla, Mekke'liler ise ticaretle uğraşıyorlardı. Binaenaleyh Kureyş'liler arasında okuma-yazma bilenlere daha çok rastlanıyordu (5). Bu husus, her ne kadar Sünnilere göre yanlış sayılsa da, bizi, bazı Müslüman âlimlerin ortaya attıkları "Peygamber'in ümmî olmadığı" fikrini kabule sevk etmektedir. Yâni bu âlimlere göre Muhammed (A.S.) ümmî

1. Tirmizi, Sahih, Kâhire, 1292 I. 354 - (Tirmizi, Sunen, İstanbul 1981 H. No: 1951, 1952).
2. Buhâri, 49, K. Itk No: 16; Câhız, Kitâbü'l-Hayevân, Kâhire, 1323, I. 28
3. Bkz. I. Goldziher, Muh. Studien, I. (Halle, 1889) 112.
4. Sprenger, Mohammad, Berlin, 1861-9 III. 131; D.S. Margoliouth, Mohammed and the Rise of Islam, London, 1905, 270.
5. Bkz. Caetani, Annali dell' Islam, Milan, 1907, II. 702.

değildi, (6) ancak Sünniler "ümmi" sıfatını yanlış tefsir ederek, O'nun ümmi olduğunu isbâta çalışmışlardır (7). O dönem yazı bilen Mekke'li kadınların bir listesi yapıldığı zikredilmektedir. Arkadaşlarına nazaran daha iyi okumasına rağmen yazı yazmayı öğrenmediği için genç Hz. Aişe, bu listede yer almamıştır (8). Bütün bunlardan dolayı biz, Mekke'liler arasında yazı yazmayı bilen pekçok insanın bulunduğu neticesine varabiliyoruz (9). Hz. Muâviye Peygamber (A.S.)'ın vahy kâtibi olarak temayüz etmiştir. Medine'li arablar arasında kâtiblik pek yaygın değildi. Hazrec Kabilesinden Ubeyy b. Ka'b'ın Peygamber (A.S.)'ın vahy kâtipliğini yapması onun Peygamber (A.S.)'ın zuhurundan önce de kâtibetdeki mehâretine atfedilebilir (10). Medine'de pekçok mehâretin yanı sıra yazı da bilen ve *Kamil* (11) sıfatıyla tavsif edilen kimseler vardı ki muhtemelen bunu orada yerleşmiş Yahudilerden öğrenmişlerdi (12).

Şurası açıktır ki, genç Müslüman toplum teşekkül eder etmez, en azından eğitimin basit unsurlarını içine alan bir temel eğitim sisteminin kuruluşuna ilk adım atılmıştır. Nihâyet, çok geçmeden kaynak eserlerde ilk mekteplerle (Kuttab) karşılaşırız.

İkinci adı Muallim olan, Mirdâs (13) isimli bir sahâbinin (Mirdasu'l-Muallim) (14) kaynaklarda zikredilmesi bizim için fazla bir önem taşımaz. Zira böyle bir şahsın varlığını gösteren çok az delil vardır (15). Bununla birlikte, ilk dönemlerde Küttâb ve muallimlerinden bahseden rivayetlere rastlıyoruz. Peygamber (A.S.)'ın hizmetçisi Enes b. Mâlik'in annesi Ümmü Salim'in (doğrusu : Süleym'dir) (veya peygamber (A.S.)'ın hanımı Ümmü Seleme'nin), Küttâb Muallimlerinden birinden kendisine yün ditme işinde yardım etmesi için köle bir çocuk göndermesini istediği rivâyet edilmiştir (16). Amr b. Meymun el-Evdi

6. Meselâ Endülüslü Ebu'l-Velid El-Bâci (H.474 = M. 1081) bu yüzden büyük düşmanlıklara maruz kalmıştır. Bkz. *I. Goldziher, Zahiriten* (Zahiriler) Leipzig, 1884, 171 Dipnot 1.; *Zehebi, Mizânü'l-İ'tidâl*, Lucnow, H. 1301 II. 41, Müsriyyeli "Abdullah b. Sehl (H.480 M. 1087) ile Ebu'l-Velid El-Bâci arasında yukarıda zikredilen konuda büyük münakaşalar olmuştur." (53 K. Sulh, 6 (III, 168) Sahâbi Berâ'nın rivâyetine göre, Hicri 6. senenin Hudeybiye anlaşmasının metnindeki (رسول الله) ibâresinin varlığına Mekkeli kâfirlerin itiraz edip (رسول الله) ibâresinin kaldırılmasını istiyorlar. H.P. teklifi kabul ederek Hz. Ali'ye mezkun ibâreyi silmesini emrediyor. Fakat Hz. Ali'nin: Silmem, demesi üzerine; Berâ (الكتاب) فاحذ رسول الله (ص) H.P. muâhede metnini aldı veyazdı demektedir. Aynı sahâbinin Buhari'de meçud bir evvelki rivâyetinde ise, (رسول الله) ibâresini silmeye Ali'nin eli varmayınca bizzat H.P.'nin sildiği (فاحذ رسول الله) bildirilmektedir. Bundan anlaşılmalıdır ki "H.P. yazdı" cümlesi " yazdırdı "manâsındadır ve bunun islâmi metinlerde sayısız örnekleri vardır. Muhtemel olan husus , H.P'in (رسول الله) ibâresini bizzat sildiğidir ve bu ibâreyi tanıyor olmasında onun yazı bildiğini göstermez. Nitekim meseleyi bu şekilde anlayan Bâci, kendisini küfürle, bidatçılıkla itham edenlere karşı yazdığı risâlede, "sâdece isminin yazılışını bilmenin o kimseyi ümmilikten çıkarıp okur yazar hâle getiremeyeceğini, pekçok hükümdarın, isimlerini yazmayı öğrendikleri halde ümmi olduklarını " açıklamak zorunda kalmıştır, bk. Makkari (ö. 1041/1631), *Nefhu't-Tıb* II. 68 (Beyrut 1968 baskısı). Buradan anlaşılmalıdır ki Bâci, Goldziher'in takdim ettiği şekilde bir anlayışa sahip değildir.) (çevirenler)
7. Bu hususta bak: *Nöldeke-Schwally, Gesch. d. Oorans*, (Kur'an Tarihi) I. (Leipzig, 1909) 12.
8. *Belâzuri, (Fütuhu'l-Buldân)* de Goeje, bak. , Leyden, 1870 472
9. Bkz. (Beyrutlu Papaz: *Henri Lammens*, 'La Republique marchande de la Mecque, 24. (*Bull. de l'inst. egypt*, 1910, 46, dipnot 7).
10. *İbn Sa'd*, III. II. 59; *Caetani* a.e. IV 201
11. Bkz. Metin, *Lammens* tarafından aktarılmıştır, *Etudes sur le regne du Calife Mo'âwiya*, Beyrut 1906, 630; yine *Ağâni*, II. 169; *Tabari(Tarih)* (Leyden, bsk. 1879) I. 1207, burada bütün arablardan değil, sâdece Medinelilerden bahsedilir. Kâmil kelimesinin ihtiva ettiği mânâlar için bak: *İbn Sa'd* V. 309, 7. satır.
12. *Belâzuri*, 473 (459).
13. *İbn Hacer, İsâbe*, No: 2008. III. 818 (Caleutta baskısı) (No: 7901)
14. *İbn Sa'd'a* göre bu ünvan, insanlara Kur'an öğreten bir zâta delâlet etmektedir. (*İbn Sa'd* II. 103. 7-9. Satır) (Verilen kaynakta bu eser geçmemektedir).
15. Bu zâta delâlet eden zayıf haberler, *Suyuti* tarafından verilmiştir. *Al-La'âli al-masnu'a fi-l-ahâdis al-mavdu'a*, Kahire, 1317, I. 107.
16. *Buhâri* K. 87 Diyât No: 27. (H. No' 7896).

(H. 74-77—693-6), öğrencilerine yazıyı öğretirken Sahâbi Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın çocuklarına öğrettiği bir duâ metnini verir (17). Diğer bir kaynak, Ebu Hureyre, İbn Ömer ve Bedir'de yaşayan Ebu Üseyd gibi sahâbilerin bir vesile ile Kuttâb Mektebine uğrayıp orada çocukların dikkatlerini çektiklerinden bahseder (18). İlk devirlerde bu mekteblere işaret eden diğer bir delil de o dönemde okuma-yazma işinde kullanılan *levh* denilen tahtaların bulunmasıdır. Hanım Sahâbi Ümmü'd-Derdâ'nın ders okuttuğu bir çocuk (Abdu Rabbihi b. Süleymân b. Ömer (19) için bazı cümleleri tahtaya yazdığı bildirilmektedir.

İslâm'da bütün yönleriyle temel eğitimin, Emeviler'in ilk döneminde tesis edildiği görülür (20). Gramerci Sa'd b. Şeddâd'ın ilk mekteb öğrencilerini şaka yolu ile Irak Vâlisi Ubeydullah Ziyad'a köle olarak sattığı yolundaki menkıbeyi buna bir delil getiremeyiz (21). Ancak, şurası bir gerçektir ki Şâir Kumeyt ve heybetli komutan, idareci Haccâc b. Yusuf bu dönemde birer öğretmenler. Tabii ki Haccâc'ın öğretmenliği, onun politikaya atılmasından önceki yıllarda idi. Haccâc'ın döneminden biraz evvel, önceleri Tâif'de bir okulda, bilâhare terfian Irak'da öğretmenlik yapan Cubeyr b. Hayye'nin, Ziyad tarafından kâtiblikten İsfahan vâililiğine atandığını görüyoruz (22). Dahhâk b. Müzâhim (H. 105-M.723) ücret almaksızın Kufe'de bir kuttâb işletiyordu, (23) Hicri II. yüzyılda -tarih kesin olmamakla beraber- Riyâh kâbilesinden bir Bedevinin dahi Basra'da Muallim olarak yerleşip, ücretle bir okul idâre ettiği görüyoruz (24). Irak gibi Müslümanlar tarafından fethedilen eski medeniyet merkezlerinde İslâmî Eğitim Sisteminin yerleşmesi ve gelişmesi şaşırtıcı değildir. Ancak bizim konumuz bunlar değil, yukarıda işaret edilen Arabistan'daki mekteplerdir.

Emevilerin ilk dönemlerinde saraylardaki genç prenslerin eğitimi hayli yüksek bir dereceye

ulaşmıştı. Ancak, burada teferruâtıyla bu konuya girmek istemiyoruz. Bu safhayla ilgili daha fazla malumât edinmek isteyenler H. Lammens'in kitabına müracât edebilir. Biz burada, onun bu çalışmasına işaret etmekle yetiniyoruz (25). Emevi Sarayında eğitimciler (müeddib) daimâ hazır bulunur ve çalışmalarında sürekli destek görürlerdi. II. Ömer (b. Abdil-Aziz) gramer hatası işleyen çocuklarına cezâ olarak ağır görevler verirdi (26). Gençliğinde O'nun sofu bir müeddibi vardı. Müstakbel halifenin Zühdi karakteri bu hocasından kaynaklanıyor olabilir. Rivâyete göre bu hoca dış kıyâfetine hiç önem vermez, topuklarına kadar uzanan bir cübbe giyer, bıyıklarını dudaklarının üstünden keserdi (27). Bu ise Arabların estetik anlayışına ters, Peygamberin sünnetine uygundu (28).

Pozitif ilimlerin gelişimi, II. yüzyılda Abbâsiler döneminde olmuştur. Tabii olarak bununla birlikte temel eğitimde de ilerleme kaydedilmiştir. Bu dönemde, halkın gençlerin eğitim imkânlarını sağlamalarına yardımcı olduklarını, aynı zamanda onlara vazife aşkı ve ruhu vermek için teşvikte bulunduklarını gösteren, pekçok deliller vardır. Bu dönemin ilk yıllarında Bağdat'ta ilk mekteplerde başarılı olan öğrencilerin caddeelerde develer üzerinde taşınıp, kendilerine bâdem ikrâm edilerek taltif olundukları kaydedilir. Hatta böyle bir vesileyle Şâir Akavvak'ın, atılan bademlerden gözlerinin zedelendiği ve bu sebeple görme hassasını kaybettiği nakl edilir. Yine bu dönemde Yüksek Eğitim Enstitülerinden (Mecâlisü'l-Adab) (29) sözedildiğini müşâhede ediyoruz. Aynı dönemde Mısır'da kurulan Fâtîmi idaresi, Şii Akidesi doğrultusunda bir akedeminin (Darü'l-Hikme veya Dârü'l-İlm) kurulmasına teşebbüs etmiş, ve burada Yunan ve Perslerden gelen karışık kültürler öğretilmiştir. Fâtîmi idaresi yıkılınca Eyyubiler, onların akademilerinin yerine, Sunni Ekolé bağlı Yüksek okullar açtılar. Câ-

17. A.g.e. No: 24 (gösterilen yerde bulunamadı).

18. *İbn Sa'd*, IV. I. 133. 4. satır. ; bkz. I. Goldziher'in *Vorlesungen über d. İslam*, Heidelberg bask. 1910, 148.

19. *Nevevi, Tehzib*, Wustenfeld bask., Göttingen, 1842-47, 860. alttan 6. satır (II.360).

20. *Kremer, Culturgesch. d. Orients unter d. Chalifen*, Viyana, 1875-7, II. 132

21. *Suyuti, Beğyatu'l-Vuât, Kâhire*, 1326, 253.

22. *İbn Hacer, İsâbe* I. 460. No: 1091.

23. *İbn Sa'd*, VI. 210, 12. satır

24. *Yaqut, Dict of learned Men*, (Mucamu'l-Udebâ) Margoliouth baskısı 1909. (Gibb Memorial Series, VI) II. 239.

25. *Études sur le re'gne du calife Mo'âwiya* 331.

26. *Yâkut*, Margoliouth baskısı I. 25,

27. *İbn Outeybe, Uyunü'l-Ahbâr*, Brockelmann, Berlin, 1900. Semitische Studien serisinde C. Bezold) 351. 15. satır

28. *Buhârî*, 77. K. *Libâs*, no. 63.

29. *Ağâni*, XVIII. 101.

milerin geniş sahaları da öğretim amaçları için istifâdeye sunuldu. Câmilerin bu şekilde medrese olarak kullanılması, onların mimârî özellikleri üzerinde de kayda değer etkiler yapmıştır (30). Abbasiler döneminde sultanlar, yüksek eğitimi ilerletmek için âdeta birbirleriyle yarıştılar. Ancak, bütün çalışmaları İslâmî ilimlere ve âlet ilimlerine yönelikti (31). Yine bu sultanların dördüncü yüzyılda ortaya çıkan medreseleri (32) devam ettirmede de yarıştıklarını görmekteyiz.

Yüksek okulların gelişmesinde, münevver Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk (H. 5. asır ortası H.11. asır), yeni bir çığır açmıştır. Nizâmümülk, bu enstitülerini-Nizâmiye akademilerini-İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki vakıf arazilerinde tesis etmiştir (33). Aynı dönemde, medreselerde tek taraflı İslâmî ilimlerden, diğer ilmi sâhalarla doğru bir temâyülün belirlediğini görüyoruz. Nitekim, pozitif ilimler sâhasında müstakil enstitüler kurulmuş ve şöhret bulmuştur. İbn Ebi Useybia'nın "Biographies of Physicians" adlı eserinin bir çok yerinde görüldüğü gibi, pekçok hastane, enstitü olarak kullanılıp, tıp öğrencisi yetiştirirken-buralarda zamanın en meşhur hekimleri istihdâm edilmiştir- memleketin her yanına yayılan rasathâneler de astronomi öğretimi merkezleri hâline gelmiştir. Bu makâlemizi biz büyük çapta temel eğitime hasretmeyi amaçladık.

2. Temel Eğitimin Konuları ; Yasak Kitaplar:

Çocukların eğitimde gerekli görülen konularda Teolojik mahiyette olmayan bir çok söz söylenmiştir. Meselâ: Halife I. Ömer'in ebeveynlere şöyle tavsiyelerde bulunduğu söylenir. "Çocuklarınıza yüzmeyi ve ok atmayı, en iyi şekilde ata binmeyi öğretiniz. (34). Hz. Ömer'in kendisi de iyi bir binici idi. O'nu at üzerinde görenler sanki at üzerinde doğmuştur." demekten kendilerini

alamıyorlardı (35). Bu hünerlerin arasında, yüzmeye özel bir ehemmiyet verilmiştir. Halife Abdülmelik, oğullarının hocasına şu emirlerde bulunmaktadır: "Onlara yüzmeyi öğret, ve az uymaya alıştır." (36) (Bir rivayete göre çocuklarının dil eğitimine âzâmi derecede önem veren ve bu yüzden hristiyan öğretmen tutmayı reddeden (37) Haccâc da, oğulları için tuttuğu özel hocaya benzeri emirler vermiştir: "Onlara yazı yazmayı öğretmeden önce yüzmeyi öğret, çünkü onlar kendileri için yazı yazacak birini bulabilirler, ama yerlerine yüzecek birini bulamazlar. "Haccac hakkındaki mâlumatı kendisine medyun olduğumuz Câhız, O'nun ileri seviyedeki eğitim faaliyetinde yüzmeye sanatına yönelik teşebbüsleri hakkında etraflı bilgiler verir. İbnü'l-Tev'em bu konuda şöyle der: Basiretli bir baba herşeyden önce çocuklarına yazı yazmayı, aritmetiği, başarırlı bir şekilde yüzmeyi öğretmelidir. Yazı bigisiyle aritmatik arasında bir tercih yapılacaktır. Zira öğrenilmesi kolay olduğu gibi, sâdece iş ve ticâret sahasında değil, her konuda büyük önemi vardır (38). Bu geleneksel düşünce, cüz'i bir değişiklikle Irak'da yaygın çağdaş bir arab darbı meselinde şöyle ifâde edilmiştir: "Kalem açmayı, yazmayı ve nehirde yüzmeyi öğren." (39).

Arabistan'da, eğitim kurallarının öngördüğü şekilde, yüzmeye sanatına yer verildiğini iddia etmek gülünç olur. Çünkü bu bölgede şartlar, ancak birkaç sanatın icrâsına imkân verebilirdi (40). Makale yazarını bu konudaki görüşü şudur: Müslümanların (binicilik, okçuluk, ve yüzmeye gibi) eğitim anlayışları büyük ölçüde yabancılar, özellikle Pers ve Yunan görüşlerinden etkilenmiştir. Pedagojik ilkeler de bu görüşlerin yansımasından başka birşey değildir (41). Özellikle yüzmeye bü-

30. Bak: Max V Berchem, art, "Architecture" in Specimen d' une encyclopedie musulmane, Leyden, 1899, col. 16; yine artt. ARCHITECTURE (Muhammadan in Syria and Egypt), above, vol. I.p. 757 f. and ART (Muhammadan), p. 878 f.
31. Zikredilen dönemlerde İslâm âlemindeki yüksek eğitim için bkz: Haneberg, Uber d. Schul-u, Lehrwesen d. Muhammadaner im Mittelalter, Munich, 1856; Kremer, II. 479; Winand Fell, Uber d. Ursprung u.d. Entwicklung d. hohen Unterrichtswezens bei d. Muhammedaner (Program d. Marzellen-Gymnasiums in Köln, (1882-83 yılları)
32. Sözkosunu Nizâmiye Medreselerinin ilk şekilleri hakkında mühim mâlumat Subki'de bulunabilir: Tabâkâtü's-Şâfiyye, Kâhire, 1324 III 137.
33. Julian Ribera, Origen del Colegio Nidâmi de Bağdad, in Homenaje a Francisco Codera, Saragossa, 1904.
34. Müberred, Kâmil, Wright, Leipzig, 1874, 150.
35. Câhız Beyan II. 54. alttan 8. satır (III. 24)
36. Müberred, s. 77 satır 6.
37. Ağâni XVIII 37. 20. satır (s. 78)
38. Câhız, Beyân I. 2. 13.
39. Weissbach 'Irak-Arab. Sprichwörter.' no. 121 İn Leipziger Semitistische studien IV. (Leipzig, 1908).
40. Lammens, Etudes, s. 330.
41. Medine de yaygın olan Kâmil sıfatını tekrâr hatırlatırız. (Bak: Makalenin 11. ve 12. dipnotlu paragrafları)

yük önem atfedilmesi şüphesiz Yunan düşüncesi-nin izini taşımaktadır. Nitekim Yunanca'da bir insanın kültürsüz olduğunu belirtmek için "ne okur, ne yüzer" sözü kullanılmıştır. Aynı şekilde yüzme, Talmud'un eğitim ilkelerinde de yer almıştır (42).

Yukarıda tavsiye edilen konuların İslam Eğitimi Teorisinden farklı bir yanı yoktur. Şu kadar ki, farklı karakterler taşıyan prensibler ile uygulanmıştır. Meselâ gençlerin genel terbiye metodu şu hadiste şöyle zikredilmiştir: "Çocuk doğduktan yedi gün sonra akika kurbanı kesilerek saçları tıraş edilir. Sonra ona güzel bir isim verilir, bütün kötülükler karşı korunması için dua edilir. Altı yaşına geldiğinde eğitimi başlar. Dokuz yaşında yatakları ayrılır. Onüç yaşında namazını terkettiğinde hafifçe dövülür. Onaltı yaşında babası onu evlendirir ve elinden tutarak şöyle der. "Yavrucum sana güzel bir eğitim verdim, sen de öğrendin, Seni evlendirdim. Şimdi dünyada Ahirette de Allah'ın azâbına karşı korunman için Rabbime niyâz ediyorum (43).

Nitekim genel olarak müfredât programı ve ilgili kaynaklar bu konuda size aşağıdaki etraflı mâlumâtı verir. Çocuk konuşmaya başlayınca Kelime-i Tevhid öğretilmelidir. Kur'an'dan şu ayetler ezberletilmelidir: "Gerçek hükümdar olan Allah yücedir. Ondan başka ilâh yoktur. O yüce Arş'ın Rabbidir." (23/116) Daha sonra âyetü'l-Kürsî (2/255) Haşr Suresinin (59) son iki âyeti öğretilir: "O, kendisinden başka ilâh olmayan Allah'dır. Hükümrân ve yücedir...." Babalar, Allah tarafından sorumlu tutulmasınlar diye, bunları çocuklarına öğretirlerdi (44). Çocuk yedi yaşında namazla mükellef olduğu zaman okula gönderilir ve öğretmen sistematik bir şekilde ona Kur'an-ı öğretmeye başlardı. Çocuklarına bakma sıkıntısından kurtulmak için bazı âilelerin yaptığı gibi çocuk yedi yaşından önce okula alınmazdı (45). Kur'an öğretimi, dini kurallar ve tatbikatlarla beraber verildi. Onlara gûsul ve ezan öğretilir, mümkün olduğu kadar câmide namaz kılma-

ları sağlanırdı. Böylece cemaatle hatasız namaz kılmaya alıştırılırlardı. Okulda bile namazlar cemaatle kılınır ve en büyük çocuk imam olurdu. Okuma ve yazma müşterek bir usülle beraberce öğretilirdi. Çocuklar yazı için tahta (lavh) kullanırlar ve yazılacak cümleler genellikle Kur'an âyetlerinden seçilirdi.

İbn Cubeyr (H. 614 - M. 1217) Şam'daki okulların eğitimlerinden söz ederken; buralarda okuma ve yazma öğreten hocaların tahtaya yazacakları örnek metinleri Kur'an'dan değil de, şiirlerden seçtiklerini zikreder, bunu ise, tahta üzerindeki âyetleri silmeyi Kur'an'a bir hürmetsizlik telakki ettiklerinden dolayı yaptıklarını kaydeder (46). Sabah ilk dersin sonunda saat sekizde tahta silinir ve bunun için bir teneffüs verilirdi (47). Tahtalara Kur'an âyetleri yazıldığı zaman mutaassıb hocalar temizlenmeleri hususunda çeşitli önerilerde bulunuyorlardı: Tahtalar temiz bir yere götürülmeli ve günaha girmemek için su ile temizlenmelidir. Su da, ya bir nehre dökülmeli, yahut da şifa maksadıyla kullanmayı tercih edenler için bir kapta biriktirilmelidir (48). Kâhire sakinlerinden zâhid bir zât olan Muhammed Tâcu'd-din, Oarâfa'da bir medrese tesis etmiş, vakfiyesine de, bu müessesede tahtaların temizlenmesinde kullanılan suyun mezarına dökülmesi şartını koymuştur (49). Hattâ tahtaları silmede kullanılan bez parçaları büyük bir itina ile sıkılıyor ve ondan damlayan sular da muhafaza ediliyordu (50). Çocuklara Kur'an öğretirken matematik dersi de veriliyordu. Bunlara ilaveten peygamber kıssaları (ahâdisu'l-enbiyâ) ve evliya menkıbeleri (hikâyâtü's-sâlihîn) de öğretiliyordu (51). İlk zamanlarda eğitim amacıyla Deccâl (Antichrist) Mehdi ve kıyamet âlâmetleri ile ilgili hadisler yaygın olarak kullanılmıştır (52). Son olarak öğrenciler seçkin şâirlerin şiirlerini öğrenmek zorunda idiler. Bu müfredat programıyla öğrencinin şiir terminolojisine vâkıf olması amaçlanmıştır. Hz. Ömer gençlerin eğitimi ile ilgili bir tâlimatında, yaygın mesellerin

42. Bab. Oiddush. 29.

43. Gazzâlî, *Ihyâ-u Ulumi'd-Din*, Bulak, 1289 II. 198. (Yazar hadisteki *يطا عنه الأذى* ifade-sini lafzi olarak tercüme edip Arap örfündeki kullanışını göz önünde bulundurmamıştır., oysa bu ifade Arap örfünde "çocuğun traş edilmesi" mânasında kullanılır. bkz. al-Faik, Zamehşeri C.1 s. 32.)

44. MS in the Ducal library of Gotha (Arab) no 1001, fol. 34a

45. Abderi, *Medhal, Eş-Şer'u - Şerif*, Alexandria, 1293, II, 164. satır 7.

46. İbn Cubeyr, *Travels*, Wright and de Goeze baskısı, Gibb memorial sersi, V. (1907) 722 str. 17.

47. *Reue Afranie*, XLI (1897) 283.

48. *Madhal*, II, 165.

49. İbn Hacer al-Askalani *al-Durar al-Kâmine* (MS in vienna Hofbibliothek ixt. 245) II. fol. 35 ob.

50. *Madhal* aynı yer

51. İbn al-Arâbi'den, Abderi, *Madhal* III. 311 1 str 5

52. Navavi, *Tehzib*, Wustenfelf baskısı, alttan 239

(el-emşâlu's-Sâira) ve güzel şiirlerin öğretim konularında kullanılmasını istemiştir (53). Ancak eğitim metodları üzerinde araştırma yapan hocalar çocuklar için şiir türlerini seçerken mânevi etki bırakacak olanları seçiyor, cinsel temâli şiirleri çocuklara vermekten şiddetle kaçınıyorlardı. Din âlimlerinin yanı sıra filozofların da eğitim hususunda ilginç görüşleri vardır. Mesela İbn Sina şöyle bir eğitim metodu önerir. "Çocuk bedenlen gelişip konuşmaya başladığı zaman ona alfabe harfleri tanıtılıp Kur'ân belletilmeli, bu arada dinî vecibeler de öğretilmelidir. Şiirlere gelince önce Recez şiirleri ile başlanmalıdır. Çünkü bunların öğrenilmesi ve ezberlenmesi kolay, beyitleri kısa, vezin ölçüsü basittir, daha sonra kasidelerin öğrenimine geçilebilir. Şiir öğretiminde güzel ahlâkı ve ilmi teşvik eden, cehâleti ve tembelliği yeren, ana ve babayaitaatı, güzel ve faziletli amelîleri tavsiye eden parçalar seçilmelidir." (54).

İbn Miskeveyh de ahlak dışı şiirleri çocuklarına ezberleten, bu şiirlerdeki yalanları onlara tekrarlatan ebeveyni ayıplar. İbn Miskeveyh, kralarla birlikte yaşayabilmek için onlara şiirler söyleyen İmru'ul-Kays ve al-Nâbigâ gibi şairlerin şiirlerini bu kabilden sayar (55). İbn Bassâm'ın (13. yy.) kaydettiğine göre muhtesibe (Polis komiserine) verilen bir tâlimatnâmede okul çocuklarına Şari'ud-Dillâ'nın divânı ve İbn Haccac'ın şiirlerinin yasaklandığı bildirilmiş, gizlice bu tarzdaki şiirleri okuyan öğrencilerin de cezalandırılmaları istenmiştir (56). Sünnî âlimlerin gayri islâmî hikâyelere karşı tutumlarını hatırladığımızda, gençlerin müstehcen şiirlerin etkisinden sıkı bir disiplinle korunmuş olmaları bizi şaşırtmayacaktır. Onbirinci yüzyıl Sünnî âlimlerine âid bir fetvâda halk sâdece kelâm, felsefe eserlerine karşı değil, şiir, mizah ve özellikle günün lüzumsuz kitaplarına karşı uyarılmıştır. Ayrıca zikredilen fetvaya göre bu nevi eserlerle ilgili mukaveleler geçersiz-

dir, bu eserler su yahut ateşle imha edilmelidirler. (57). Muhammed al-Abderi meseleyi daha da ileri götürerek bir kâğıt tüccarının inancının gereği kâğıtlarını Seyyid Battal ve Antere gibilerin hikâyelerini yazmada kullanacak olan kimselere satmamaları gerektiğini söylemiştir. Zira bu gibi eserlerin yayılması makruhât (Reprehesible) cümlesindendir (58). Bununla beraber diğer sahalarla ilgili belli şiir çeşitleri de gençlerden uzak tutulmuştur. Nitekim Abdullah b. Câfer b. Ebi Tâlib çocuklarının hocasına, onlara, Urwa b. al-Ward'ın kasidelerini okutmasını yasaklamıştır (59). Ola ki onlar bununla kendi ülkelerini terk ederler de nasiplerini başka yerlerde aramaya kalkışsılar. Keza Hristiyan kitaplarını gençlere öğretilmemesi gereken eserler sınıfına dahil eden bir de hadis vardır (60).

3- İlk Öğretim Hocalarının İtibârı

Gençlerin Allah'la ilgili ilk bilgilerini edindikleri hocaların yaptıkları işe verilen değer, onların sosyal itibarlarına hiç de yansımamıştır. Müslüman cemiyetinde çocukların, -genellikle bu çağda, eğitim gören çocuklara Arapça'da "fiğî" denir; Cezayir'de ise "derrar" kelimesi kullanılmaktadır. Züriyeh' kelimesinden türetilen bu kelime, küçük çocuk anlamında olup çoğu "zarrârî" olarak kullanılmaktadır. Öğretmenlerine karşı takınılan tavır arap literatürüne son derece hürmetten mahrum şahsiyetler oldukları şeklinde aksetmiştir. Öğretmenin cemiyet içindeki itibarı, dokumacı, hacâmatçı ve diğer küçük esnafınki ile aynı seviyede idi (61). Genellikle öğretmenlerden ahmaklar zümresi olarak söz edilmekte idi. (Câhız Hukemâdan şöyle bir söz nakleder) "Öğretmene çobana ve kadınlarla çok oturup kalkan kimselere fikir danışmayın." (62). Bu söz öğretmen ve dokumacılar hakkında yaygındır. Keza onlar hakkında Peygambere

53. *Câhız, Beyan*, I. 213 str 3

54. *Risâlâtü's-Siyase* MS Lyden University Kütüphanesi No 1020, fol 62 a = Mashrik, IX 1074.

55. *Tehzibu'l-Ahlâk* s. 44

56. *Nihâyât al Rutba fi talab al Hisba*, Mashrik X. 1085

57. Cf. (Zeilchriff der Deutschen Morgenl Gesellchoft) LVIII 1904 584

58. *Madhal* III. 127-131 str. 1

59. *Ağâni* II. 191 9

60. *Lisan al-arab*. Bkr mad: V. 145 3 str.

61. Bkz yazarın diğer bir eseri *Die Mandwerke beid Arabern in Globus I XVII* (1894) No 13

62. *Câhız Bayân I. 180 str 1* (1/248 *Kâhire* baskısı thk. Abdusselam Muhammed Harevi) (Not: *Câhız* bu ifadeden sonra bazı önemli şahsiyetleri göstererek sorusunu sorar ve bunun istisnai bir durum olduğunu zikreder).

şöyle bir hadis atfedilmiştir, "Allah onlara akı az, rızkı kıt vermiştir." (63)' Ayrıca "Kuttâb mualliminden daha ahmak (ahmaq min muallim kuttâb; Bir okul müdüründen daha aptal) sözü darbı mesel haline gelmiştir. (64).

Arap edebiyatında öğretmen ahmaklığıyla ilgili bir hayli ifade vardır (65). Bunlardan biri şöyledir: Hayatı, gece hanımının yanında, gündüz çocukların arasında geçen adamdan nasıl akıllılık bekleyebiliriz?" (66). Bu aşağılayıcı tavrı şu hicivide ifadesini şöyle bulmuştur. "Çocuk muallimi denmek, faziletli bile olsa, bir kimseye eksiklik olarak yeter." (67). Aslında öğretmenlik abtallar için biçilmiş kaftandır.

Akıllılar ve Ahmaklar hakkında iki kitab yazan İbnu'l-Cevzi (H. 597- M. 1200) Ahmaklar kitabında çeşitli halk zümrelerinden şöyle bahseder. "Bir kadının akı (ki genellikle kadınların akı ve dini noksan olarak kabul edilmiştir) (68) yetmiş dokumacının kine eşittir, bir dokumacının akı ise yetmiş öğretmeninkine denktir (69). İleri gelen devlet adamlarından İsmail b. Ali'nin oğluna bir hafta sonu, ders vermesi istendiğinde, Abdullah al-Mukaffa': "gerçekten benim ahmaklar divanında yer almamı istermisiniz ? diyerek reddetmiştir (70). Bütün bu hicivli şiirlerin, bir zamanlar kardeşi ile beraber Taif'te öğretmenlik yapan Haccâc b. Yusuf'u hedef aldığı, söylenebilir (71). Haccâc'a sabah akşam çocuklara bakan bir hizmetçi olduğu, insanların durumlarının daima değişebileceği, yine bir zamanlar Kevser suresini öğrettiği için çocukların ebeveyninden ücret aldığı hatırlatılmak istenmiştir.

İlkokul hocalarına yöneltilen bu küçültücü ifadeler, Peygambere atfedilen bir hadisteki tahkir kadar ağır değildir. Zira yukarıda geçen tenkidler hocaların zihni yetersizliklerine karşı yapılırken hadisteki tenkid onların ahlâki yetersizliklerine yöneliktir. "Sizin en şerhileriniz çocuklarınızın hocalarıdır, çünkü onlar yetime karşı acımasız, miskine karşı kabadırlar." Ebu Hureyre: "Öğretmenler hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye sorduğu zaman Resulullah: "Onların dirhemleri haramdır, geçimleri haramdandır, sözleri ise riyâdır." cevabını verir (73).

Öğretmenlere karşı ortaya çıkan bu düşmanca tavrı gündelik hayatta onlara gösterilen davranışta da kendisini göstermiştir. Halife Me'mun döneminde Kadı olan Yahya b. Eksem (H. 243 - M. 857) mahkemede onların şahidliklerini dahi kabule şâyân görmemiştir (74). Onların bu gibi bazı haklarından mahrumiyetlerine, ücret mukâbili Kur'an öğretmeleri gerekçe olarak gösterilmiştir. Ancak bu duruma öğretmenler de, Kadıların ilâhi adaleti tevzi etme karşılığında ücret aldıklarını ileri sürerek karşı çıkabilirlerdi (75). Bu tâlihsiz eğitimciler cemiyette kendilerine yapılan bu nâhoş muameleden son derece müteessir oldular. Öğretmenlerin yaptıkları bazı mukayeseler, dini açıdan birçok sert tenkidlere yol açtı. Hatta Mekke'de âlim İbn Hacer al-Heytemi tarafından ilk âlimlerin görüşlerine dayanarak tekfir için bir ölçü olarak kabul edildi (76). İbn Hacer'e göre: "Bir öğretmen öğrencilerine: "Yâhudiler çocuklarının hocalarına karşı yükümlülüklerini yerine getirdiklerinden biz müslümanlardan üstündürler" derse kafir olur (77).

63. Zehebi *Mizânı-itidal* I. 66

64. Burton, *Unexplored Sria*, London 1872 I. 285 Noj 132

65. İbn Outayba *Uyu nu'al-Ahbâr* 442, *ibnül Adim Selâs Resâil* Stambul sa 33, aynı söz Türkistanda Mollalar için söylenmiştir. F Duckmeyer, 'Unhefangene Beobachtungen aus Russisch-Turkestan' in the Beilage zur Münchener Allgem. Zeitun 1901, No 250.

66. *Câhız* aynı yer

67. *Muhaddarât u'l-Udaba*, Cario, 1287, I. 29

68. *Musnad Ahmed* II. 67, *Sahih Muslim* I. 159 *Goldziher, Muh. studien*, II. 296.

69. *Samarât u'l-avraq (Muhadarat al-udabanın kenarında basılmıştır.)* I 194 (öğretmenler hakkında bir çok fıkra vardır)

70. *Muhâdarât u'l-udaba* I. 29

71. *Mâlik b. al-Raib*, in *İbn Outaiba, poesis-de Goeje*, Leyden 1904 s 206 str 14; bkz. Lammens s 360 note 2.

72. *Curcâni, al-Muntahab*. min kinayât âl-udaba Kâhire 1908 sa 118

73. *Zurhâni Muvatta Şerhi*, Kâhire (H 1279-80) 3/7

74. *Samarat al-avraq*. aynı yer

75. *Uyun al-Ahbâr* s 91. 9, bkz *Buhâri Ahkâm* No 17 (Kastalâni X 208)

76. *Al-'Îlâm bi-Kavâti al-İslâm* Aynı yazarın *Zawacir* adlı eserinin kenarında basılmıştır.) 1312 II.74.

77. Bu meselenin tam tersi bir örneğini 17. yüzyılda Türkiye'de öğretmenlerin konumu ile ilgili şu sözleri zikredebiliriz: "Eğitimciler Türkiye'de değerli tutulmaktadır. Kendilerine fazladan iş yaptırılmaz. Onlar zorluklarla, eziyetlerle karşı karşıya bırakılmaz. Türkiye'deki bu durumu biz Almanlar utandıracak niteliktedir. Bizde (Almanlarda) Eğitimcilerin bir kısmı bir sahtekâr gi-

Vazgeçilmez bir meslek olan öğretmenliğin gözden düşmesi Arap ırkının mayasında bulunan kibir ve gururdan kaynaklanmış olabilir (78). Bununla beraber öğretmenler hakkında yukarıdaki hükümleri verirken benzeri hususiyetlerin Yunan ve Roma eğitimini nakleden tarih kitaplarında da mevcut olduğunu unutmamalıyız (79). Olgun bir İslâm cemiyetinde takdire şayan olmaktan uzak olan bu öğretmen aleyhtarlığı dünyanın her tarafında mevcuttu. Birtakım âdil Müslümanların avâmın bu konudaki haksız yargılarına karşı kesin tavır alarak, haksızca tenkid edilen bu mesleğe gereken itibarı gösterdiklerini biliyoruz. Bu görüş taraftarlarına her konuda olduğu gibi, bu meselede de hür bir düşünce ile halkın ön yargılarını tenkid eden Câhız'ı (H 225 - M 869) örnek olarak verebiliriz. Câhız okul hocaları hakkındaki geleneksel hükmün sâdece öğretim görevinin en alt düzeyindeki bazı câhil (fella) hocalar hakkında doğru olabileceğini iddia ederek okullarda öğretim verme salahiyetini haiz, hattâ prenslerin yetiştirilmesinde önemli roller oynayan münevver şahsiyetlere de işaret eder (80). ve aynı zamanda bu mesleğe çeki düzen veren mümtaz ilim adamı, şair ve Teolog (Kisâi, Kutrub, Kumeyt vs.) şahsiyetlerin büyük bir listesini verir, daha sonra onların yanında birçok çağdaş öğretmeni de zikreder. Mesela, Basra'da bilimin farklı dallarında ve öğretim mesleğinde iki öğretmen olan Ebu'l-Vezir ve Abu'l-Adnan'dan daha iyi yetişmiş birine rastlamıyoruz. Bu itibarla bu meslek sâhiplerinin tamamının ahmaklığına hükmetmek tamamen yanlış bir şeydir (81). Öğretmenler hakkındaki bu takdîrî görüşe meşruiyyet kazandırmak gayesiyle bizzat Peygamberden de nakillerde bulunulmuştur. Büyük müfessir Kurtubi (H. 671 - M 1272) (böyle bir hadisi zikrederek öğ-

retmenlere) kurtuluş müjdesini verir. "İnsanların en hayırlısı ve yeryüzünde yürüyenlerin en üstünleri öğretmenlerdir. Dini inançlar bozulmaya yüz tutunca öğretmenler onu düzeltir. Bunun için onlara layık oldukları değeri ver, onlara uşak gibi muamele etme, onları incitme, öğretmen çocuğa "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla" cümlesin tekrarlattıkça Allah öğretmeni, çocuğu ve e-beveynini cehennemden koruyacaktır (82).

Umumiyetle uydurma olarak kabul edilen bu hadisi (83) tasvib eden Kurtubî, Endülüslü idi. Endülüslü İslâm devletinde öğretmenlik mesleğine verilen değerin doğudakinden çok büyük olduğu bir gerçektir. Bunun bir neticesi olarak temel eğitim sisteminde büyük gelişmeler kaydedilmiştir (84). Bunun için Peygamberin öğretmenlerin faziletleri ile ilgili hadisleri burada eğitimin yayılmasına sebep olmuştur. Aynı şey Sicilya'da da İslâmın değerini korumasına yardımcı olmuştur.

Bir Arab seyyahı olan İbn Hawkal (H. 367 - M. 977) Palermo şehrinden bahsederken orada 300'ün üzerinde temel eğitim okuluna rastladığını ve orada halkın öğretmenlere en faziletli ve en mümtaz şahsiyetler olarak hürmet ettiklerini, onlardan Allah'ın ehli, onun şâhidleri ve dostları sıfatıyla bahsettiklerini kaydeder. İbn Hawkal her yerde yaygın olan öğretmenlerin zihni kapasiteleri hakkındaki hakikatimiz görüşlere değinirken bu tutumun ordudan kaçmak maksadıyla bu görevi seçen kimseler için doğru olduğunu belirtir (85).

4- Öğretmen Ücretleri

Önceden de beyan edildiği gibi mutaassıb kimselerin dini açıdan öğretmenlik mesleğine

bi düşünülmemekte ve bu fakir adamlara bütün zorluklar yüklenmeye çalışılmaktadır. (Türkiye'de 19 yıl hapis kalan Saksonyalı Wilhelm Burchard)

78. Bkz. *Golziher, Muh. Studien*, I. 110.

79. Ussing, *Darstellung d. Erziehungs, U. Unterrichtswesens bei d. Griechern u. Römern*, Altona, 1870, p. 702.

80. Bazen hoca, hizmet ettiği aileden sayılarak o aileye nisbet edilir: Meselâ *Yezid b. Mansur*un oğluna öğretmenlik yapan *Ebu Amr Eş-Şebâni'ye Yezidi* lakabı verilmiştir. (*Suyuti, Buğyatü'l-Vuât*, s. 192).

81. *Câhız, Beyân*, I. 100 *Hams Rasâ'il* Beş Risâle, İstanbul, 1301, s. 187.

82. *Abderi* tarafından nakledilmiştir. *Medhâl*, II. 158.

83. *İbnü'l-Cevzi*, bu hadis hakkında şu hükmü vermektedir. (Öğretmenlere ücret ödenmesi meselesinde) bu hadisi delil olarak kullanmak caiz değildir. Çünkü, bu yalancı ve hadis uyduran bisi olan Ahmed b. Abdullah al-Harawi al-Cuyibârî'nin bir uydurmasıdır. Bu, hadis tenkidlerinde ittifak edilmiş bir husustur. (MS in Leyden Univ. Library, no. 1772 dev. 132 a) *Suyuti*'nin mevzu hadisler üzerine yaptığı çalışmasında, muallimi ilgilendiren bu ve buna benzer uydurma hadisler, uydurma olduklarını belirten kırmızı bir kalemle işaretlenmiştir. (Al-La'ali al-Masnu'a fi-l-ahâdith al-mavdu'a, s. 103 vd. I. 198).

84. Bkz. *Schack, Poesie u. Kunts der Araber in Spahien u. Sicilien*, Berlin, 1865, I. 52; Dozy, *Gesch. d. Mauren in Spanien*, Leipzig, 1874, II. 68.

85. *Bibl. Geogr. Arab. de Goeje* bsk., Leyden, 1870 v.d. II. 87, top,

tevcih ettikleri tenkid öğretmenlerin Kur'an öğretimi karşılığında ücret talep edip almalarından kaynaklanmaktadır. Din eğitimi karşılığında ücret almanın ahlâki olup olmadığı İslâm hukukçuları arasında sık sık münakaşa edilen bir meseledir. Diğer dinlerde olduğu gibi (86) İslâm'da da sofî kimseler dini eğitimin ücretsiz yapılmasına taraftardır. Dini ilimlerin yayılması konusunda öğrencilerin Allah rızasından başka bir gayelerinin olmaması gerekir, para konusu Allah'a yakınlık (Kurub) için yapılacak işlere girmemelidir. Bundan başka ezan (87), namaz ve hadis rivayeti gibi işlere de parayı karıştırmamak gerekir. Bu tür işler para için (iktisaben) değil, Allah rızası için (ihtisaben) yapılmalıdır. Bu görüşü destekleyen ve bunun tek meşru yol olduğunu gösteren birçok hadis vardır, ancak bu paranın kabulüne cevaz veren tipik örneklerle de rastlamak mümkündür (88). Yukarıdaki duruma örnek olarak sufi ruhlu olan, Hz. Ali ve Hz. Osman'dan hadis işiten (Halife Abdülmelik döneminde) Kufede bir câmi imamı iken vefat eden Abdurrahman es-Sulami'yi verebiliriz. Bu zât kendisini Kur'an öğretimine adanmıştı. Kaydedilir ki bir gün eve döndüğünde hüsnîkâr bir babanın, oğluna Kur'an öğrettiği için kendisine gönderdiği birkaç sığır görür. Bu hediye, bir mektupla derhal geri döndürür, mektuba da "biz Allah'ın kitabı için ücret almamız" diye yazar (89). Diğer bazı öğretmenlerin de bu gibi durumlarda benzeri cevaplar verdiğini müşahade ediyoruz (90). Dini eğitimin meccanen yapılması gerektiği yolundaki teoriyi desteklemek için Kutsal kitaplarda mevcut olan bir ikaza da baş vurulmuştur, aslında bu görüş Talmuda aittir (91).

Her ne kadar parasız dini eğitim iyi bir ide-

al olarak görülmüş ve birtakım kimseler bunu tatbik etmek istemişlerse de hayatın akışı içerisinde imkân bulamamışlardır. Herşey biryana eğitim işiyle uğraşan, fakat çevresindekilerden destek göremeyen fakir öğretmenlerin en azından günlük geçimlerini bu yolla temin etmeleri gerekiyordu. Her konuda olduğu gibi bu konuda da sufiyâne bir idealle konmuş olan bu yasak tatbik edilemedi, çünkü insanlar asgari geçimini temin etmek zorundaydılar (92). Nitekim dini eğitim karşılığında maaş almayı yasaklayan katı hadislerin yanında bu konuda daha yumuşak ve tasvipkâr hadislerle de rastlanmaktadır. Dolayısıyla sâdece ilâhî mükâfaatla yetinmeyen öğretmenler geçimlerini bu yolla temin edebileceklerdir (93).

Buhârî bile hadis kitabında İbn Abbas'a isnad edilen şöyle bir hâdise yer verir: "Allah'ın kitabını öğretmekten daha fazla ücret almaya lâ-yık bir şey yoktur. "Şâbi buna şu şartı ilave eder: "öğretmen bu ücretler için pazarlık yapamaz, fakat gönül rızasıyla verilene kabul edebilir." Ayrıca Buhârî Hakem b. Uyeyne'nin(doğrusu "uteybe'dir) şu sözünü de delil getirir: "Hiçbir fâkih'in öğretmenlere verilen bahşîşi uygun görmediğini duymadım." Hasan Basri bile öğretmene on dirhem ödemiştir (94). Mâlik b. Enes'ten gelen daha kesin bir ifadeye göre: "Medine'de hiç kimse öğretmenlerin dünyada ücret almalarına karşı çıkmamıştır, hatta yalnızca gönüllü olarak verilen ücret değil, ebeveynlerin verdiği sâbit maaşlar da () yadırganmamıştır (95).

Binaenaleyh öğretmen maaşları İslâm Hukukunda meşru olarak kabul edilmiş (96) ve bunların ödenmesi itibar sahibi kimseler tarafından ayrılan tahsisatlarla temin yoluna gidilmiştir (97).

86. Bkz. Manu, XI. 63, Burada para için veda öğretimi veya ücretli bir hocadan Veda'nın öğrenilmesi ameliyelerinin (küçük) günah olduğu beyan edilmiştir.
87. Goldziher, Muh. Studien, II. 390.
88. Bu rivâyetler Hanbelî İbnü'l-Cevzi tarafından bir araya getirilmiştir. (MS in Leyden Univ. Library. no. 1772, v.d. 131 b.)
89. İbn Sa'd, VI. 120, 3. satır
90. A.g.e. 210, 12. satır; 213, 14. satır.
91. Goldziher, Muh. Studien, II. 181. ; Mâwardî'de bunu "Kadim Kitâbeler'den olarak nakletmektedir, Adâb al-dünya Wal-din İstanbul, 1304, s. 71.
92. Bkz. Lammens Etudes, 360.
93. Ahlwardt MSS'de leh ve aleyhdeki hadisler birlikte zikredilmiştir. Berlin Kraliyet Kütüphanesi yazmaları, no: 145.
94. Buhârî, İcâre, no: 16. Kur'an öğretimi hususunda maddi bir bedel alınabileceği, evlendiği hanıma mihir olarak para veya paranın değerinde birşeyler veremeyecek kadar çok fakir olan bir adama mihir bedeli olarak Kur'an'dan birkaç sure öğretmesine nasılmüsâde ettiği şeklinde anlatılan hâdise ile de gösterilmektedir. (Buhârî, Nikâh, no. 40; bkz. Muvatta'nın Zürcânî Şerhi, III. 7).
95. Yazar, bu tanzimi Malik tarafından zikredildiği gibi, Muvatta'da bulamamıştır.
96. Revue africaine, XLI. 281.
97. Kemal Paşazade Kur'an öğretme karşılığında ücret almanın caiz olduğuna dair hususi bir risâle yazmıştır. (Ahlwardt, Berlin MSS, no. 439.)

Neticede mutaassıb kimseler dahi öğretmenlere ödeme yapılmasına biraz farklı da olsa rıza göstermişlerdir, ancak öğretmenlerin haklarına muayyen bir isim vererek (Piadesi deria) arzu-larını yerine getiriyorlar ve genellikle buna da "İvaz" diyorlardı. Onlar öğretmenlerden mânevi şuur isteyerek aldıkları maaş mesleki bir karşılık olarak değil Allah'ın rızasına erdikler için kendilerine verilen ilâhi bir mükâfaat (fath) (98) olarak kabul etmeleri gerektiğini söylüyorlardı (99). Zira asıl olan niyettir, öğretmen her hâlükârda dünyevi bir menfaat olmaksızın işine tamamen mânevi gayelerle kendisini adanmalıdır. Abderi samimi bir ihtarı ilave ederek şöyle der: "Öğretmenler halkın sözüne güvenerek, biz bu işi Allah rızası için yapıyoruz diye ilân etmemelidirler, çünkü günümüz insanları söz verdikleri halde onları haklarından mahrum etmektedirler" (100). Bununla birlikte öğretmen bu işi sırf ücret mukabilinde yapmamalıdır. Zira bazı durumlarda ücreti kesilebilir, yoksullukları sebebiyle ücreti geciktiren âilelerin çocuklarına bütün gayretiyle ders vermeye devam etmelidir (101). Ayrıca öğretmen öğrencilerin velilerinin veya ebeveynlerinin haberi olmadan onların hediyelerini kabul etmemelidir (102). Genel olarak kendisine teklif edilen paranın şüpheli kaynaktan gelmediğini, kötü yolla kazanılmadığını veya haram yolla elde edilmediğini biliyorsa onu kabul edebilir, fakat zekat parasını almamalıdır.

Bütün bu tedbirlere riâyet ile birlikte -ki bunlar basit birer temenniden ibarettir- bu durumu hafifleten bir noktaya da temas edebiliriz, yani bazı durumlarda öğrencilerin annelerinin yahud ninelerinin verdikleri para, dini açıdan kaynağının meşruiyyetinden emin olunduğu müddetçe red edilmemelidir (103). Öğretmenler, meslekleri dinin prensiplerine aykırı düşen öğ-

renci velileri ile sıkı münasebetten kaçınılmalı ve onlar hayatlarını bu tarzda devam ettirdikleri müddetçe onlara selam vermemeli ve kendilerini onlara karşı sorumlu kabul etmemelidir (104).

Bütün bunların yanısıra seçkin hocaların aldıkları aşırı ücretlerin hikayeleri de nakledilmiştir. Ancak bunlar dini ilimlerin dışındaki ilimleri öğreten hocalara aittir. Mesela Müberrred'in talebesi Muhammed b. alî al-Mabramân (H.345-M. 956) bu konuda aşırı tamahkarlığıyla tanınmıştır. Sibeveyh'in kitabını 100 dinar ücretten aşağısına öğretmemiştir (105) Muhammed Şemsud-din al-Suyuti (H. 808 - M 1405) bin beyitten oluşan manzum gramer kitabı *Elfiyye*'nin (106) her beyiti için bir dirhem talep etmiştir.

5. Okulların İdaresi :

İslâmi kaynaklar öğretmenlerin öğrencilerine karşı (107) tutumlarından ve okulların idare şartlarından bütün tafsilatlarıyla bahseder. Öğretmen-öğrenci münasetleri hususunda temel prensib, öğrencilerin eşitliği ilkesi idi. Leys b. Mücahid, kıyamet gününde. Allah'ın öğretmenleri, öğrenciler arasında eşit muâmele edip etmediklerine dair hesaba çekeceğini, bu konuda suçlu çıktıkları takdirde onların günahkarlarla birlikte haşrolunacaklarını söyler (108). Çocukların okuldaki durumları ile ilgili önemsiz görünen bir çok husus Abderi tarafından prensibler haline getirilmiştir. Buna göre; zengin ve fakir çocuklar arasında hiçbir ayırım yapılmayacaktır (109). Yine ebeveynlerin rızası alınmadan, öğrenciler öğretmenlerin özel işlerinde kullanılmayacaktır (110).

Ayrıca İslam'da bütün öğretmenler evli olmalıdır diye bir hüküm vardır; (111) aynı mecburiyet *Talmud*'da mevcuttur (112). Doğu insanının,

98. Bu terim için bak WZKM XIII. (1899) 49.

99. *Abdari, Madkhal*, II. 158, 13. satır.

100. *Madkhal*, II. 159.

101. a.y. I. 345.

102. A.g.e. II: 161, 17 satır.

103. من وجه مستور بالعلم Min wajhin mestûrin bil-ilmi (*Madkhal*, II. 159. dipte). (Yazar ifadeyi anlamakta tereddüt ettiği için ibareyi aynen dipnotta vermiş, ancak yanlış tercüme etmiştir. Doğrusu : Öğretmenin öğrencilerin annesi, ninesi veya başka bir yakınından gelen, hangi yolla kazanıldığı bilinmeyen bir şeyi almasında beis yok olmalıdır.

104. A.g.e. 160. 2. satır.

105. *Suyuti, Bughyat al-Wu'ât*, s. 74.

106. A.g.e. 37.

107. *Gazzâlî'nin Al-Adâh fi'd-din*'inde "adâb muallim al-sıbyân" Sıbyân muallimlerinin edepleri üzerine kısa bir paragraf vardır. (*Majmu'ât*, Sabri al-Kurdi, Kâhire, 1328, s. 67).

108. *İbn Outayba, uyun al-akhbâr*, 98, 6 str.

109. *Madkhal*, II. 158, 162, 167.

110. *İbn Bassâm, Mashrig dergisi*, X. 1084; Rev. africaine XII. 28 a.

111. *Madkhal*, II. 166. 19. str.

112. A.g.e. 167.

kötülüğe yol açabilecek her türlü ilişkileri önlemek için düzenledikleri nizamnameler onların ahlâk anlayışlarının tipik bir ifadesidir. Herkese ilk öğretim verilmelidir. Ancak bu, öğretmenlerin evlerinde değil, husule gelebilecek herhangi bir rezâleti önlemek için, halkın görebileceği umumi bir yerde (hânût, ç. havânît) yapılmalıdır (113). Bu maksatla mescitler kullanılmaz. Çünkü, küçük çocuklar bilmeden bu kudsî yapının içerisini pisleyebilirler. Bu yasak Hz. Peygamberin bir hadisiyle de desteklenmiştir: "Camiyelerinizi, çocuklarınızdan ve delillerinizi camilerden uzak tutunuz." Fakat bu hüküm pratikte uygulanamamıştır. İlkokullarla halk çeşmelerini (sebil) birarada yapmak eski bir gelenektir. Genellikle çeşmeler okulların altında yer almıştır. (maktab sebil). Zamanındaki öğretmenler arasında yaygın olan bazı uygulamalar hususunda Abderî'nin tenkitlerine de işâret etmek yerinde olacaktır. O, öğretmenin, okulunda resmen göreve başlarken, -yahut daha sonra gereken desteği bulamadığında halkın dikkat ve yardımlarını çekebilmek maksadıyla, okulun kapısına levhalar asmasının uygun olmadığı söyler. Aynı şekilde, öğretmenin öğrenci velilerini, okul festivallerine (efrah), yüksek pâyeler ve ünvanlarla veya âyetlerle kompoze edilmiş davetiyelerle (avraq isti'zânât) çağırmasını da uygun görmez (114).

Öğrencilerin tatil günleri de olmalıdır. Okul perşembe ve cuma olmak üzere haftada iki gün kapanmalı, ayrıca Bayramdan önce ve sonra, bir günden üç güne kadar tatil edilmelidir. (116). Perşembe tatili şöyle bir darb-ı mesele vesile olmuştur. (Kamâ fariha al-muaddib bi'l-hamis) (öğretmenin perşembe günü sevindiği gibi) (117). Öğrencilerden herhangi birisi Kur'ân'ın bir cüzünü iyice öğrendiği zaman ona mükâfat olarak tam gün veya yarım gün tatil verilir (118). Başarılı olan çocuğun ailesi bir merasimle (işrâfa) bunu kutlar (119) ve öğretmene özel bir hediye tak-

dim eder ki, bu en mutaassıb hocalar tarafından bile reddedilmezdi. Bir genç Kur'ân'ı hatmettiğinde (Mekke'de) ikbâle veya (Mağrib'de) tahrîca denilen bir ziyafet verilirdi (120). Abderî bu merâsimlerin çok israfı yapıldığını, -ve hoş görmediğini- bunların o dönemin ilginç bir safhasını yansıttığını beyan eder.

Öğrenciye bedeni cezanın verilmesi eğitim metodlarından bahsettiğimiz bu kimseler arasında da tartışılmıştır. Falak deyneği, öğretmenliğin değerli yardımcısı olarak kabul edilmiştir. Öğretmenin elindeki kırbaç, Hz. Peygamberin elindeki âsâ ile mukâyese edilmiştir: Hz. Peygamberin elinde okul kırbağı gibi (ka-dırrat al-kuttab) bir âsâ var idi (121). Bazen de öğretmenlerle "elinde kamçı sallayıp (hâmil dirra), Allah'ın kitabı karşılığında ücret alanlar diye alay edilmiştir (122). Filozof İbn Sinâ bile çocukların eğitiminden bahsederken elden yararlanma (al-istiâne bil-yad) hakkında "eğitimin yardımcısı" olarak bahseder (123). Halifelerin çocuklarına ders veren hocalar bile, onları dövmekten kaçınmadıkları gibi, (124) babaları da buna ses çıkarmazdı.

Al-Mubarrad, Halife Abdul-Melik'in, hocasından dayak yiyen oğlu Mervân'ı elinden tutup geri götürdüğünü anlatır (125). Abbâsi prenslerinden Emin ve Me'mun'un hocaları Ebu Meryem'e kalın sopa bile kullanma müsâdesi verilmişti. Bir vesile ile o, Veliahd Emin'i şiddetle cezalandırır ve kollarını morartır. Prens babasına şikâyet edip ona kolunu gösterir, Halife bu sert eğitimi akşam yemeğine davet eder. Hoca burada halifeye hiç endişe duymadan prensin işlediği kabahatı anlattığında Halife şu ifâdelerle ona tekrâr güven verir: Sen onu öldürmekte bile serbestsin. Çünkü onun ölmesi ahmak yaşamasından daha iyidir (126).

En ileri cezalandırma şekli hapis cezası idi. Ancak bildiğimiz bir örnekte, cezalandırılan öğretmen değil, baba idi (127).

113. Mishn, Oiddush. IV. 13.

114. İbn Bassâm, Mashrig, X. 1084; Madkhal, II. 163, Rev. africaine, XLI. 281.

115. Madkhal, II. 169. (170).

116. A.g.e. 168.

117. Balawi, Kitab Alif-bâ, Kâhire, 1287, I. 208,

118. Rew. africaine, XLI. 184.

119. Aynı şekilde huzaka terimi de kullanılır. (Madkhal, II. 179. 16. str.).

120. Snouck Hurgronje, Mekka, Hague, 1889, II. 146; Marçais, Le Dialecte arabe parle a Tlemcen, Paris, 1902, s. 246.

121. Usd al-ghâba, III. s. 50. 6. str.; IV. 234. 9. str.; V. 553. 1. str.

122. Yâqut Margoliouth, I. 60.

123. Mashrik IX. 1074.

124. Yakut I. 223.

125. Kâmil, s. 573. 11. str.

126. Muhâdarât al-udabâ, I. 30.

127. Aghânî IX, 111. dipten 6. satır.

İslam Hukukçuları, sinirli ve sert hocalardan çocukları korumak için bu cezaların şeklini ve derecesini tanzim etmeye çalışmışlardır. Dini kabahatlar için tasvib edilen hadler (128) ancak on yaşından sonra verilebilir. Bu cezanın en üst üç (129) ile on arasında "hafif sopa" vurulması şeklinde ihtilâflıdır. Öğretmen, kâdılarının haddleri uygularken kullandıkları herhangi bir âlete başvurmamalıdır. *Medhâl*, o dönem öğretmenlerinden bazılarının çocukları, kuru bâdemden, hurma dalından sopalarla, Habeş kamçılarıyla ve falaka (130) ile cezalandırdıklarından bahseder. Diğer konularda olduğu gibi, öğretmenlerin denetlenmesi görevi de, muhtesib'e (polis şefine) verilmişti. Kendilerine verilen direktiflere göre onlar, okullarda çocuklara uygulanan muâmeleyi gözetleyip, onları sert hocaların kötü muamelelerinden koruyacaklardı (131).

6. Kızların Eğitimi :

Eğitim ve öğretimle ilgili talimatın sadece erkek çocuklara (sabı) tatbik edilmesi anlayışı süregelmiştir. Özel durumlar dışında kızlar eğitime tâbi tutulmamışlardır. Bununla birlikte, İbn Bassâm tarafından kaydedilen evraklarda kızların bayan öğretmenlerinden (muallimât'u'l-banât) söz edilmekte ve bunların kız öğrenciler için seçtikleri şiir parçalarını sunmadan önce büyük bir itina ile tetkik etmeleri gerektiği belirtilmektedir (132). Kızların ahlâki ve dini hususlardaki eğitimine, özel bir önem atfedilirken, onların zihni gelişmelerine gerekli itina gösterilmiştir. "Kadınların işi ip eğimektir, (133) bunun için ilme gerek yoktur. "İslâm dünyasında yaygın olan bu sözü, Filozof ve Şâir Ebu'l-Alâ el-Maarri (H. 449 - M 1057) dahi tasvib etmiştir. (134). Hz. Aişe'ye isnâd edilen, kadınlar hakkındaki Hz. Peygamberin şu hadisi sık sık nakledi-

li: "Kadınları çardaklarda oturtmayın, onlara yazı yazmayı öğretmeyin. Yün eğirmeyi ve Nur Suresini öğretin (135). Gayri ahlâki bir yaşantı ile bilinen veya bununla ithâm edilen kadınların bahis konusu olduğu bu surenin genç kızlara tavsiye edilmesi akıl almaz bir davranıştır.* Kadınlara yazı öğretilmemesi konusunda kat'i ihtârlar yapılmıştır. İbn. Miskeveyh (h 421 - M 1030) bütün felsefi öğretilerine rağmen bu yasağı acaib karşılamayıp, *Câvidân Hırad* adlı eserinde Hz. Ömer'in kadınlara sıkı kontrolü tavsiye eden ve onlara yazı öğretmeyi yasaklayan resmi tâlimâtını * benimsemiştir (136). Hikâye edilir ki Lokman Hekim bir okula uğrar ve orada eğitim gören bir kıza karşılaşıp ve bu kılıcın kim için bilendiğini sorar. Bu sözüyle bu kızın müstakbel kocasının başına belâ olacağını anlatmak ister (137). İbn Bassâm'ın kayıtlarında resmi eğitim anlayışını yansıtan bu görüşle karşılaşmak şaşırtıcı değildir. Bu kayıtlarda geçtiğine göre öğretmen herhangi bir kadın veya câriyeye yazı öğretmemelidir. Çünkü bu onlar arasında ahlâksızlığın yayılmasına sebep olur. "Yazı öğretilen kadın zehirli yılan gibidir." Sözü de yaygındır (138). Ayrıca kadınlara şiirde öğretilmemelidir. Ancak bu hususda erkeklerle kızlar arasında bir ayrıcalık yoktur (139). Bununla beraber bütün bu görüşler dini sahadan çok Etnolojiye ve bu görüşleri, İslâm'ın temel öğretilerine uygun prensipler olarak kabul etmek mantıksızlık olur. İslâm Medeniyet Tarihinde, taassubi taklid çizgisine çok bağlı olduğu dönemlerde bile, bu düşüncüyü yalanlayan delil bulunabilir. Herşeyden önce hadis rivayetinde (140) kaç kadının yer aldığı düşünüldüğümüz zaman dini açıdan bu görüşü müdafanın imkansız olduğunu görürüz. Ancak prensib olarak kadınlara yazı öğretme işine kısıtlama getirildiği de bir gerçektir. Mâlik

128. Çocukların eğitim hususunda genellikle "namazı ihmal eden için 13 yaşından itibaren sopa cezası verilir" şeklinde ifâdeler vardır. (Mesâlâ, Gazzâlî, (43 nolu dipnot) ; diğer kaynaklarda (meselâ, Mizân al-i'tidâl, II, 364) bu on yaş olarak bildirilmiştir.
129. En çoğunun üç olduğu bazı Maliki alimler tarafından bir hadisden çıkartılmıştır. Bak Oastallâni, X. 40 12 str. (Buhârî Şerhinde, Muhârabun, no. 29).
130. *Madkhal*, II, 165 ; Doğu okullarında uygulanan ceza aletleri hususunda bkz: Rev. du monde Musulman XIII. (1910). 420-423, ve XIV. (1911) 67. Burada Müslüman bir ülkede ve diğer yerlerde uygulanan farklı ceza türleri Abderi tarafından zikredilmiştir.
131. *İbn Khaldûn*, Mashriq dergisi, X. 963 ; a.g.e. 966 ; *İbn Bassâm*, a.g.e. 1084.
132. Mashriq, X. 1085.
133. *Mubarrad, Kâmil*, 150. aynı ifade için bkz: Bâbilerin sözü, Talmud, Yama, 665 ; s. Krauss, Talmud, Archael, I. Leipzig-1910, 558, not. 260.
134. *Kremer, Culturgeschichte* II. 133.
135. *Mizân al-i'tidâl* II. 335. Bu hadis Hâkim'in Mustedrek'in de sahih olarak Peygambere isnâd edilmiştir.
136. MS. Leyden Üniversitesi Kütüphanesi No: 640, s. 202.
137. *İbn Mes'ud'dan, İbn Hacer al-Haitami*, Fatâwi Hadithiyyâ, Kâhire, 1307, s. 63.
138. Mashriq, X, 1085, Bkz: *Muhammed Ben Cheneb* II. Pâris, 1906, 246, NO: 1685.

140. Yazarın Muh. Studien II. 405-407'deki örnekler buna ilâve edilebilir. Biz burada sadece Ta-

b. Enes'in kızı, babasına *Muvatta'* okuyan kimselerin yanlışlarını düzeltebilmiştir (141). Kadınlara yazı öğretilmesine karşı yaygın olan bu görüş Şam'ın birçok bilgin kadını tarafından çürütülmüştür. Altı kadın yazardan birisi olan Bint Abi'l-Tarh, Nabluslu Yusuf b. Abdü'l-Mü'min' bu konuda hadislerle iknâ etmiştir (142). Güney'nin içlerindeki uzak kabilelerde bile âlime kadınlar bulunurdu. Buralarda dahi kızlara islâmi öğretimde bulunulması resmen yasaklanmamıştır (143). Ayrıca Sahra'nın bu ve diğer bölgelerinde yaşayan göçebeler arasında kitaplar yaygındı ve seyahatlerinde bile bu kitapları terketmemişlerdir. Göçebe töreleri onların kendilerini zihni faaliyetlere adanmalarına mani olmamış, çocukların hatta kızların bile öğrenime iştirak etmelerine müsâde etmiştir (144). Bütün bunlardan başka (Marrakuşi (145) gibi yazarların ifade ettiği ve tarihçiler tarafından da tasdik edildiği gibi Endülü's İslam Devleti'nde kadınlara yasak olan bazı hususların bile çiğrendiği görülür. Başka şiir olmak üzere bilim ve edebiyatın muhtelif dallarında zirveye ulaşan hanımların yanısıra, Alim Muznâ (Emir Nâsir li-Dini'l-lâh) (H. 358 - M. 969)'ın kâtibesi gibi, hat sanatında hünerli olan ve resmi işlerde çalışan hanımlara da rastlayabiliyoruz (146). Bu gibi örnekler en azından yasaklayıcı hükümlerin sonradan pratik hayatta geçerliliğini yitirdiğini, kadınların eğitiminin emredilen Nur Suresinden çok ötelede yüksek bir dereceye ulaştığını gösterir. Sunni İslam kaynaklarına müracaat edildiği takdirde son zamanlarda İslam dünyasında kadınların eğitimi Batı Medeniyeti seviyesine yükseltme çabaları haklı görülebilir.

7. Ahlâki ve Siyâsi Eserlerde Eğitim:

Temel eğitim meselesine siyâsi ve ahlâki eserlerde önemle yer verilmiştir., eski metinlerde mevcut bazı statik hükümler ahlâki ve felsefi esaslarla geliştirilmiş ve sağlıklı bir hayat anlayışını yansıtan ideallerle zenginleştirilmiştir, ahlâk ve felsefede olduğu gibi eğitimde de -daha önce işaret ettiğimiz gibi- güçlü hellenizm etkisini kabul etmek zorundayız. İbn Sina (H. 428-M.1037 *Risâlat al siyâsa* isimli eserine eğitim konusunda kaynak bir kitap ilave etmiştir, (147) fakat İbn Sina eğitim problemleri üzerinde az durmuştur. Öte yandan engin ahlâki sistemle eğitim problemi arasında ilk defa organik ilişki kuran İmam Gazzali'dir. (h 505 - M 1111), Hellenistik düşünceden hareketle, çocuğun zihnini objektif etkilere karşı hassas boş bir levha gibi kabul eden İmam Gazzali ebeveyn ve öğretmenlere, genç ruhlara daimi olarak yerleştirebilecekleri prensipler hususunda dini mesuliyetlerini ısrarla vurgular (148). Çocuklar ebeveyne verilen birer emânettir, onları iyi ve inançlı yetiştirmek de onların vazifesidir. Onlar gençlerin zihnini bilgiyle doldurmakla yetinmeyip -Gazzâli bu husus için özel bir bölüm açmıştır- onlara ahlâki bilincin yollarını da göstermeli ve içtimâî hayatın kurallarına uymalarını sağlamalıdır (149). Eğitimin pratik ve teorik problemlerinin münakaşasında batı İslam (mağrib) literatürünü önde yer aldığı işaret edilmesi gereken bir husustur, ancak şuda bir gerçektir ki doğuda Gazzâli'nin etkili çalışmaları batının ürünlerine denktir, hatta batı üzerine büyük bir tesir bırakmıştır. Bununla birlikte 4. yüzyıl gibi erken bir zamanda Güney Tunusta Gabes Kentinde (150)

cuddin es-Subki'nin (H. 771 M. 1370) Tabakâtında hadis ilmindeki kaynakları arasında zikredilen birçok kadını hatırlatalım. Bkz: Tabakât al-Shafiyya I. 49. 16-17. strl., 51. 16; 69,7; 72. 16 ; 74. 12 ; 76. 6 ; 80. dipten 3. str. 82.3 ; 107. 7 (dipten). Suyuti'nin, isnâdlarının listesinde bir çok kadını kaynak olarak zikretmesi oldukça ilginçtir. (Bughyatal-Wuât'ının zeylinde: s: 440-461).

141. *Madkhal* I. 170.

142. *İbn Receb, Tabakât al-Hanâbila*, MS. Leipzig Univ. Kütüphanesi, Vollers no 708, 149a.

143. 17. yüzyıldan kaydadeğer örnekler için bkz. Rev. du Mon Musulman XIV 1911. 7.

144. *İsmail Hamet La Civilisation arabe en Afrique Centrale* (a.g.e. 11). Yazar Kuzey Sahradaki kadınlar arasındaki cehâlet ile Güney Kabilelerdekililerin arasında oldukça yaygın olan kültürü karşılaştırır. (a.g.e.22).

145. *Hist. of the Almohades*, Dozy baskısı. Leyden 1881, s. 270.

146. Al-Dabbi, Codera baskısı, no. 1590 (Bibl. Arab. Hispvol. III)

147. Arap dergisi *Mashriq* IX. da yayınlanmıştır.

148. Bir arap atasözü "Al-ta'allum fi-l-Sighar kal-naqsh fi-l-hacar" "küçük yaştaki eğitim taşın üzerine kazınmak gibidir." *Câhız, Bayân* I. 102, (1/257).

149. *Gazzâlinin* bu önemli çalışması İngilizceye terc. edilmiş ve *D.B Macdoland* tarafından tahkik edilmiştir. Bkz. IJE XV. sayısı "The moral education of the young among the muslims". ayrıca bkz. al-Gazzâli "Lettre sur l'education des enfants, bu da Muhammed ben Cheneb tarafından terc. edilmiştir. bkz. *Africaine* dergisi XIV. (1901) 241.

150. *Balawi* (Mağribli) *Kitâb Alif-bâ*, I. 76.

Mâliki hadis mektebinin mümtaz simalarından biri olan Ali b. Muhammed halaf el-Kâbisi tarafından kaleme alınan "*Kitap al-tafdîla fi tâdîb al-Mutaallimin*" (öğrencilerin eğitimi hususunda) adındaki kaynak bir çalışmaya rastlıyoruz (151). Bu satırların yazarı Kabisi'nin bu pedagojik çalışmasının bir tekrarı olmaktan öteye geçmeyen bir çalışması vardır. Eğitim meselelerinin hukuki düzenlemelerinde en büyük otorite eski Kurtuba kadısı, meşhur filozof İbn Rüşd'ün dedesi Abu'l Walid İbn Rüşd (H 520 - M 1126) dır. "*Maraki al-Zulfa*" isimli bir eserde eğitim görüşlerini toplayan seville (işbiliyye) kadısı "Ebu Bakr İbn al-Arabi" böyle bir eseri hazırlamada Gazzâlî'nin risalelerine borçludur. Bildiğimiz kadarıyla İbn Arabî'nin bu eseri kaybolmuştur, ancak bir başka Mağrib yazarı olan Abderi "*Madhal al-şar' al-şarîf*" isimli eserinde bu kitaptan birçok alıntılar yapmıştır. Müslümanların hayatını selefî sünnet esası üzerinde düzenleme görüşüne sahip olan Abderi bu çalışmada birçok bölümü eğitim ve öğretim konusuna hasretmiştir, işte bu münasebetle bu makalenin hazırlanmasında kaynak bir eser olarak kullanılmıştır. Abderi'nin İbn Arabî'ye âid "*al-Marâkî*" den naklen zikrettiği eğitim şemasına da işaret etmek yerinde olacaktır. İbn Arabî biyolojik gelişmeye büyük ehemmiyet verir, dolayısıyla: genç sert yerde yatmalı, fiziksel gelişme için spor yapmalıdır, bu hususta ısrar ederek bedeni cezalara dayanıklı hâle gelmelidir, aynı zamanda sportif faaliyet ve eğlencelere iştiaq duymalıdır. Zira çocuk oyundan alıkonarak hiç ara vermeden çalışmaya zorlanırsa ruhu sarsıntı geçirir, düşünme gücü ve zihnin tazeliği zedelenir, çalışmaktan bıkar, hayata karamsar bakar, neticede eline geçirdiği her fırsatta dersleri kaytarmaya çalışır (152). Gazzâlî'de baskının kötülükleri üzerinde ısrarla durmuştur. Abderi'den sonra bu konuda, Tarih felsefesi yazarı olarak şöhret bulan Mağribli İbn Haldun (H 808 - M 1405) gelir. İbn Haldun eğitim problem-

lerine dikkat çekerek özellikle temel eğitimin ruhu üzerinde durmuştur. Ayrıca eğitimin safhalarından, Kur'an ve dil eğitiminin metodolojisinden, hattâ okul kitaplarından (mutun) bahsetmektedir (153). İbn Haldun'un eğitim konusundaki görüşlerinin geniş bir açıklaması D.B. Macdonald'ın "*Aspects of Islam*" aldığı çalışmasında mevcuttur (154). Yine Mağribli bir yazar olan Abu'l-Abbâs b. Ardun al-Zacli'nin evlilik hayatı ile ilgili "*Muğni al-Muhtâc fi âdâb al-Zivâc*" adlı eseri de çocukların eğitimi ile ilgili uzun bir bölümü ihtiva etmektedir, bu eser yakın zamanda Paul Paquignon tarafından yayınlanmıştır (155). Eğitim ile ilgili prensiplerin bir hulâsasını veren diğer bir kaynak, ismi bilinmeyen Mağribli bir yazar aiddir, o da büyük çapta Abderi'nin çalışmasına dayanmaktadır. Bu da Fransızca tercümesi ile birlikte Cezayirli Prof. Muhammed ben Cheheb tarafından yayınlanmıştır (156). Şunu da belirtmek gerekir ki: Avrupa'da "Enchiridion Studiosi" (157) ismi ile bilinen Burhan al-din al-Zarnuci'nin eğitim rehberi ile ilgili eseri bu konuda en değerli eser olarak kabul edilmiştir. Ancak Doğulu bir yazar olan Zarnuci'nin bu eseri temel eğitimiyle değil, din eğitimi ile ilgilenir ve bu konuda başarılı olabilmek için öneriler getirir. Bu eserin eğitim ile ilgili 6. bölümü dikkate şayandır, öğrenilmesi gerekenleri, ve öğrenilenlerin tekrarı gibi meseleleri ihtiva eder. Yazar kıymetli zamanlar dikkat çekerek öğrencilere Çarşamba günü öğrenime başlamalarını tavsiye eder, çünkü Allah o gün nuru halketmiştir (158).

8. Reforma Doğru Yapılan Modern Hareketler:

İslam toplum hayatı Batı etkilerine kapalı olduğu müddetçe -ki bugün bile Batıdan etkilenmeyen bölgeler bulunmaktadır- eski dini eserlerin öngördüğü çizgi takib edilmiştir. Bu geleneksel çizgi hakkında detaylı mâlumât E.Lane (159)

151. *İbn Khallikân*, Wüstenfeld bk. Göttingen 1835-40. no 457 (terc. de slane London 1843-71 II. 263) Abu Bakr İbn Khair (Bibl. Arab. Hisp. IX. X.) sa 296.
152. *Madkhal* III. 312.
153. *Prolegomenes*, Quatremere bsk. Paris 1858 III. 248 trc. de Slane, Paris 1862-68 III. 271.
154. Newyork, 1911, 309-316.
155. Rev. du Monde Musulman XV. (1911) 118-123.
156. "Nations de pedagogie musulmane" Rev. africaine. XII. (1897) 269-285.
157. *Caspari bk. Leipzig 1838*.
158. *Tâlim al-Mutallim tariq al-taallim*, Shaikh İbn İsmail Ali'nin yaptığı şerhi ile beraber Sultan III. Murad'a takdim edilmiştir. (1574-1595) Maimaniyya matbaası, Kâhire H. 1311 sa 31.
159. Modern Mısırlıların gelenek ve görenekleri, I. (London, 1871) II. bölüm (ilk eğitim) s. 73...

ve Snouck Hurgronje'nin (160) (arap ülkeleri hakkında) yine H.Vambéry'nin (161) (Türkiye hakkındaki) çalışmalarında bulunabilir (162). Fakat eğitimden öteden beri gelen bu ilk şekli hâlâ yerini muhafaza ederken -ki yabancı kültürlerin etkisi altında olsa bile bu onu etkilemeyecektir- muhtelif islam ülkelerinden zaman zaman modern ihtiyaçlara giderek uygunluk arzeden bir eğitim sistemi de ortaya çıkmıştır. Bu yeni hareket modern Mısır'ın kurucusu Mısırlı Muhammed Ali Paşa tarafından başlatılmıştır. O'nun eğitim reformları 1811'de başlamıştır, ancak bunların sınırlı kaldığı da bir gerçektir. 1824'de çeşitli bölgelerde talim-terbiye okullarının açılması, ve 1836'da kısmen organize edilip geliştirilmesiyle bir ilerleme daha kaydedilmiştir (163). Mısır'da tüm eğitim branşları bu temel üzerinde hızla gelişme göstermiştir. Türkiye'de ise 1845'te Sultan Abdül-Mecid döneminde Rüşdiye denilen okulların açılmasıyla temel eğitim reformu yapılırken, O'nun halefi Abdulaziz'de 1868'de Galata Sarayda bir lise kurmuştur (164). Türkiye'nin her yerinde eğitim düzeyini yükseltmek için aralıksız gayretler sarfedilmesine rağmen, yaygınlaştırılmamış ve Osmanlı imparatorluğunun birçok yerinde ilk dönemlerde kurulan bu iptidâi müesseseler üzerinde herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir. Şunu da ilâve etmek gerekir ki Türkiye'de ve başka yerlerde bir hayli liberalleşmiş müslümanlar, kendilerine âit müesseseler olmadığı takdirde, kız olsun-oğlan olsun, çocuklarını Avrupalılar veya Amerikalılar tarafından kurulan gayri müslim okullara göndermişlerdir.

Hindistan'da ve İngiliz işgali esnasında Mısır'da olduğu gibi (165), Avrupalıların tahakkümü altındaki, halkı Müslüman olan çeşitli bölgelerde,

hükümetlerin farklı bir şekilde kurdukları Müslüman okullar vasıtasıyla eğitimde büyük ilerleme kaydedildiği rahatlıkla söylenebilir. Fransa ve Hollanda gibi (166) ülkelere bağlı, Müslüman kolonilerdeki her idâre yerli eğitim metodlarını modern kültür standartlarına yaklaştırmak için büyük gayretler sarfetmiştir. Takdire şâyân bir hakikattir ki, Rus imparatorluğundaki Müslüman tebaanın (Tatarlar) modernizm hareketinden sonra sosyal ve entellektüel bütün sâhalarda modern ve bağımsız bir eğitim sistemi geliştirmek için (167) münnevver dindarların öncülüğünde, kendi kendilerine gösterdikleri oldukça başarılı gayretler, onların inançlarına olan değişmez sadakatlarına bağlanabilir. İslam dünyası için gittikçe hayâtî ehemmiyet arzeden kızların eğitimini de içine alan muhtelif eğitim branşlarında da ilerleme kaydedilmiştir. Bu bütün Müslüman ülkelerdeki gelişme ile ilgili hâdiseler ve en önemli safhalar *Revue du Monde Musulman*'da (Paris, 1906'dan beri) kronolojik olarak verilmiş ve 16. sayısında toplanmıştır. Müslümanların eğitim reformu için giriştikleri teşebbüsler arasında 1844'te İran'da ortaya çıkan, daha sonraları Bahaizm olarak nüfuzu genişleyen Bâbî hareketini zikredebiliriz. (Bak art. BAB, BABİS, vol. II.p. 299 v.d.) Başlangıçta bu fırkanın prensipleri temel eğitimi yüksek bir dereceye çıkaracak bir gayeye sahipti ve Bahâî tarafından ısrarla vasiyet edilen hususların tatbik edilmesini içeriyordu. Onların kadın ve onun aile hayatındaki fonksiyonu hakkında takdire şâyân düşünceleri ve eski gelenek tarafından kadınlara getirilen yasakları ilgâ etmeleri kızların eğitimini islah için sarfedilen gayretlerle pek tabii birleştirilebilir.

İlk eğitim ile yüksek eğitimin gelişmeleri birlikte olmuştur. Hattâ İslam dünyasının birçok yerinde yüksek eğitimin ilk eğitimi geçtiği de bir gerçektir. -Askeri, tıb, hukuk ve teknik gibi- özel

160. Mekka, II. 143...Doğu Hindistan için bkz. aynı yazarın *De Atjehirs*, Leyden, 1894, LL. 1.
161. *Sttenbilder aus dem Morgenlande*, Berlin, 1876, s. 120...
162. Yine bkz: *Voyages du Chevalier Chardin en Perse*, ed. Langles, Paris, 1811, IV. 224.
163. Bkz: *Dor, L'Instruction publique en Egypte*, Paris, 1872 ; Yakoub Artin Pasha, *L'Instruction publique en Egypte*, Paris, 1890. Mısırdaki Müslüman ve Kıpti eğitimi hakkındaki en son istatistikî bilgiler Şeyh Ali Yusuf'un *Al-ta'lim fi Mısır* adlı küçük çalışmasında verilmiştir. Cario 1329.
164. Başlıca ayrıntılar *Carra de Vaux tarafından verilmiştir, La Doctrine de l'İslam*, Paris, 109, s. 210.
165. Hindistanda İslâmî eğitimin şimdiki durumu hakkında bkz: *Revue du Monde Musulman*, (1911) 118-123.
166. J.G. Hockman, *L'Enseignement aux Indes Orientales Neerlandaises* ; in *Bibliothèque Coloniale Internationale (Institut Colon. Intern "Brussels)* 9. seri vol. L.
167. Bak: *Molla Aminoff, 'Les Progres de l'Instruction publique chez les Musulmans russes, 'Rev. du Musulman*, IX. 247-263, 295 ; *Sophie Bobrovnikoff, "Moslems in Russia" The Moslem World. Zwemer yayını I. (1911), s. 15. vd.*

sahalarda eğitim yapmak, ekonomik ve politik ihtiyaçları karşılamak için birçok kolej tesis edilmiş ve bazı bölgelerde bu kolejler bir tür üniversite (dâr-al-fünun) haline getirilmiştir (168). Kâhire'de daha sonraları üniversite fonksiyonunu icra edecek büyük bir müessese kurulmuştur (169). (Rektör, Muhammed Ali Paşa'nın büyük torunu Prens Ahmed Fuâd Paşa idi) Hindistan'ın Aligarh kentinde bulunan bir akademi, 1875'de Ağahan'ın başarılı çalışmaları ile üniversite haline getirilmiş ve bu Hindistan'daki Müslümanlar arasında genel bir destek bulmuştu (170). Aynı şekilde Tahran'da da dâr-al-fünun stilinde bir kolej vardı. Yüksek eğitime doğru ilk adımın atılması, Türkiye'de ve Mısır'da hazırlık sistemi veya İdâdi mektepler ile gelişmeyi etkilemiştir. Bu müesseseler tamamen hükümetlerin direktiflerine göre idare edilmiş, bu direktifler de basılarak yayınlanmıştı. Geleneksel çizgide dini ilimlerin tahsil

edildiği Kahire'deki Ezher Medresesinde özellikle imtihan sistemi ve diploma verilmesi gibi hususlarda son zamanlarda Hükümet vasıtasıyla bazı reformlar gerçekleştirilmiştir. Aynı şey bu medreseye bağlı olan Tanta (Ahmediye Camii), Dimyat ve İskenderiyye'deki okullarda da yapılmıştır (171). Yüksek din eğitiminde reforma olan ihtiyaç ayrı bir çok yerde kendisini göstermiştir (172). Müslümanlar arasında kültürün yayılmasını hedefleyen diğer faaliyetler arasında ismini, yukarıda zikredilen İbn Haldun'dan alan Tunus'daki (173) Halduniye Enstitüsü zikredilebilir. Bütün bu değişik faaliyetler daha çok eğitimi canlandırmak, kuvvetlendirmek ve bunu Müslüman halk arasında pratikte tatbik etmek için sarfedilen gayretlerdir. Bizde hasıl olan kanaat şudur: Dinleri olan İslam, onları ileri bir medeniyet seviyesine yükseltmekten, veya entellektüel hayatı takip etmekten men etmemektedir.

-
168. Türkiye hakkında bkz. M. Hartmann, *Unpolitische Briefe aus der Türkei*, Leipzig, 1910, s. 127.
169. *Rev. du Monde Musulman*, XIII. (1911) 1-29. Kahire Üniversitesinde dersler yerli ve Avrupalı hocalar tarafından verilmiştir. (Guidi, Littmann, Nallino, vs.).
170. *A.g.e. XIII. 570-573, Üniversitenin hedefleri hakkında bkz: a.g.e. XIV. (1911) 100. ve devamı.*
171. P. Arminjon, *L'Enseignement, La doctrine, et la vie dans les université's Musulmanes d. Egypte, Paris, 1907.*
172. *Meselâ ; Buhara'da ; bkz. Rev. du Monde Musulman IV. (1911) 143.*
173. *Abdurrezzaq al-Nitâsi'nin* editörlüğünü yaptığı bu müessesenin resmi yayın organı olan al-Madrasa, bu müessesede öğretilen muhtelif konulardaki ders mâlumatlarını içerir.